

ISTORIE
CONTEMPORANĂ

Vladimir Tismăneanu este profesor de științe politice la Universitatea Maryland. În perioada martie–decembrie 2006 a fost președintele Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Între februarie 2010 și mai 2012 a fost președintele Consiliului Științific al Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc (IICCMER). În 2007 a primit din partea Universității Maryland *Distinguished International Service Award*, iar Asociația Americană de Științe Politice i-a acordat certificatul pentru merite excepționale în predarea științelor politice. Deține titlul de doctor *honoris causa* al Universității de Vest din Timișoara (2002) și al Școlii Naționale de Studii Politice și Administrative din București (2003). În iulie 2011, președintele Traian Băsescu i-a conferit Ordinul Național pentru Merit în grad de Mare Ofițer pentru eforturile susținute de promovare a democrației în România.

Volume publicate (selecție): *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel* (Free Press, 1992 și 1993; Polirom, 1997 și 2007); *Fantasmeme salvării. Democrație, naționalism și mit în Europa postcomunistă* (Princeton University Press, 1998 și 2009; Polirom, 1999); *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc* (University of California Press, 2003; Polirom, 2005; în 2004, Premiul Barbara Jelavich din partea American Association for the Advancement of Slavic Studies, ca lucrare excepțională în domeniul istoriei Europei de Răsărit și Centrale); *The Devil in History: Communism, Fascism, and Some Lessons of the Twentieth Century* (University of California Press, 2012). Coeditor, împreună cu Dorin Dobrințu și Cristian Vasile, al *Raportului Final al Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România* (Humanitas, 2007); coeditor, împreună cu Bogdan C. Iacob, al volumului *The End and the Beginning: The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History* (Central European University Press, 2012).

Alte volume apărute la Editura Humanitas: *Fantoma lui Gheorghiu-Dej* (2008); *Perfectul acrobat. Leonte Răutu, măștile răului* (în colaborare cu Cristian Vasile, 2008); *Despre 1989. Naufragiul Utopiei* (2009); *Despre comunism. Destinul unei religii politice* (2011); *Lumea secretă a nomenclaturii. Amintiri, dezvăluiri, portrete* (2012); *Cartea președinților* (în colaborare cu Cristian Pătrășconiu, 2013).

VLADIMIR TISMĂNEANU

DIAVOLUL ÎN ISTORIE

COMUNISM, FASCISM
și câteva lecții ale secolului XX

Traducere din limba engleză și indice de
MARIUS STAN

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Seria „Istorie contemporană“ este coordonată de
Cristian Vasile și Vladimir Tismăneanu

Redactor: Adina Săucan
Coperta: Angela Rotaru
Corector: Cristina Jelescu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Andreea Dobreci, Carmen Petrescu

Tipărit la Monitorul Oficial R.A.

Vladimir Tismăneanu
*The Devil in History. Communism, Fascism, and Some Lessons
of the Twentieth Century*
© 2012 The Regents of the University of California
Published by arrangement with University of California Press.
All rights reserved.

© HUMANITAS, 2013, pentru prezenta versiune românească

ISBN 978-973-50-4240-0
Descrierea CIP este disponibilă
la Biblioteca Națională a României.

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372.743.382; 0723.684.194

*În memoria lui Tony Judt, Leszek Kołakowski
și Robert C. Tucker, mari cărturari și intelectuali
eminenți, ale căror scrieri au inspirat multe dintre
reflecțiile acestui volum.*

Cuprins

	<i>Cuvânt înainte</i>	9
PROLOG	Dictatori totalitari și hybris ideologic	15
CAPITOLUL 1	Radicalism utopic și dezumanizare	33
CAPITOLUL 2	Pedagogia diabolică și (i)logica stalinismului	71
CAPITOLUL 3	Secolul lui Lenin	108
CAPITOLUL 4	Dialectica dezvrăjirii	146
CAPITOLUL 5	Ideologie, utopie și adevăr	186
CAPITOLUL 6	<i>Malaise</i> și resentiment	220
	<i>Concluzii</i>	253
	<i>Note</i>	263
	<i>Indice</i>	335

Cuvânt înainte

Această carte vorbește despre pasiuni politice, radicalism, idealuri utopice și consecințele lor catastrofale din cadrul teribilelor experimente de inginerie socială de pe parcursul secolului XX. Și mai precis, cartea reprezintă încercarea de a schița și explica ceea ce Hannah Arendt numea „furtunile ideologice“ ale unui secol neîntrecut în violență, hybris, cruzime și sacrificii umane. Am început să meditez asupra acestor chestiuni încă de pe vremea adolescenței trăite într-o Românie comunistă, atunci când am citit un exemplar clandestin din romanul lui Arthur Koestler *Întuneric la amiază**. Am apărut pe lume după cel de-al Doilea Război Mondial din părinți revoluționari care îmbrățișaseră înainte de război valorile comuniste antifasciste. Ei au luptat în rândurile Brigăzilor Internaționale în timpul Războiului Civil spaniol, acolo unde tatăl meu și-a pierdut brațul drept, la vârsta de 24 de ani, în momentul unei confruntări de pe fluviul Ebru; mama mea – care urma o școală medicală – a contribuit la efortul de luptă ca asistentă. Am crescut ascultând nenumărate conversații despre figuri importante ale comunismului mondial, precum și despre atrocitățile staliniste. Numele unor Palmiro Togliatti, Rudolf Slánský, Maurice Thorez, Iosip Broz Tito, Ana Pauker sau Dolores Ibárruri erau frecvent șoptite în timpul conversațiilor la cină.

Mai târziu, pe când eram student la sociologie la Universitatea din București, am ignorat apelurile oficiale care propovăduiau neîncrederea în „ideologia burgheză“ și am făcut tot ce mi-a stat în putință pentru a intra în posesia unor cărți interzise semnate de Milovan Djilas, Karl Jaspers, Hannah Arendt, Raymond Aron, Isaiah Berlin, Karl Popper, Leszek Kołakowski și alți gânditori antitotalitari. În fața absurdităților grotești născute din comunismul dinastic al lui

* Arthur Koestler, *Întuneric la amiază*, trad. de Sanda Aronescu, Editura Humanitas, București, 2002 (n.tr.).

Nicolae Ceaușescu, mi-am dat seama că trăiam într-un regim totalitar condus de un lider rupt de realitate și care exercita un control absolut asupra populației prin intermediul Partidului Comunist și al poliției secrete. Tocmai din acest motiv am și fost din ce în ce mai mult interesat de tradițiile ocultate ale marxismului occidental și de încercările teoreticienilor Școlii de la Frankfurt de a reabilita subiectivitatea. Teza mea de doctorat, susținută în 1980, se intitula *Revoluție și rațiune critică: teoria politică a Școlii de la Frankfurt și radicalismul de stânga contemporan*. Din scrierile lui Theodor W. Adorno, Walter Benjamin, Erich Fromm, Max Horkheimer și Herbert Marcuse, am învățat despre frământările negativității în epoca administrării totale și a alienării ineluctabile. Am citit György Lukács, Karl Korsch și Antonio Gramsci și am găsit în ideile lor (în special în scrierile de tinerețe) un antidot la optimismul absurd al marxism-leninismului.

Deși România era un stat socialist credincios doctrinei marxiste și, prin urmare, un stat – cel puțin aparent – al stângii politice, partidul conducător a început (mai ales după 1960) să îmbrățișeze teme, motive și obsesii ale extremei-dreapta interbelice. Când Nicolae Ceaușescu a venit la putere în 1965, această tendință a luat amploare, iar ideologia a ajuns să amalgameze un leninism rezidual cu un fascism nemărturisit, deși inconfundabil. Dar acesta era un paradox doar în aparență. Ani mai târziu, atunci când am citit admirabila biografie a lui Stalin semnată de Robert C. Tucker, am rămas impresionat de splendida sa analiză a „bolșevismului de extremă dreapta”. Asemenea Uniunii Sovietice după 1945, sau Poloniei în timpul ultimilor ani ai conducerii lui Władisław Gomułka, odată cu ascensiunea la putere a facțiunii ultranaționaliste a partizanilor, condusă de generalul Mieczysław Moczar, ministru al afacerilor interne, regimul comunist românesc devenea din ce în ce mai idiosincronic, xenofob și antisemit. Când mi-am publicat, în 2003, istoria politică a comunismului românesc, am folosit un termen-cheie pentru această hibridizare: național-stalinism. De-a lungul tuturor acestor ani am meditat la afinitățile profunde pe care le au aceste două mișcări și ideologii aparent ireconciliabile. Am ajuns la concluzia că, în vremuri de anomie morală și culturală, comunismul și fascismul pot fuziona într-o sinteză barocă. Comunismul *nu* este fascism, iar fascismul *nu* înseamnă comunism. Fiecare experiment totalitar își avea propriile atribute ireductibile, deși ele împărtășeau un număr de fobii, obsesii și resentimente care puteau genera alianțe toxice precum

pactul nazisto-sovietic din august 1939. Mai mult decât atât, proximitatea lor geografică a permis desfășurarea unor practici genocidare (între 1930 și 1945) în ceea ce Timothy Snyder a numit „tărâmul morții“ (*Bloodlands*), practici care au făcut aproximativ 14 milioane de victime umane. Nenorocirea a început cu războiul lui Stalin împotriva țăranilor, în special în Ucraina, și a culminat cu oroarea absolută a Holocaustului.

Această carte vorbește despre modul în care au prins substanță principiile diabolice nihiliste ale supunerii și condiționării umane în numele unor obiective presupus imaculate și purificatoare. Nu este un tratat istoric (deși istoria e prezentă în fiecare pagină), ci mai degrabă o interpretare politico-filozofică asupra aspirațiilor utopice maximaliste care au putut face posibil coșmarul lagărelor sovietice și naziste de tipul Kolîma sau Auschwitz. Sunt puse aici în discuție similitudinile semnificative, distincțiile clar ireductibile, precum și reverberațiile contemporane ale acestor tiranii totalitare. Sunt examinate totodată deradicalizarea regimurilor de tip sovietic, epuizarea pasiunii ideologice și nașterea expresiilor alternative, orientate civic, ale sensibilității democratice. Scopul prezentei cărți este acela de a le oferi cititorilor (studenți, jurnaliști, istorici, politologi, filozofi și publicul larg) câteva concluzii despre o perioadă dezastruoasă pe care nici un cuvânt nu o poate surprinde cu atâta acuratețe și neliște precum picturile artistului german Anselm Kiefer. Aidoma acestor tablouri, secolul XX a lăsat în urmă peisaje devastate încărcate de cadavre, iluzii sfărâmate, mituri eșuate, promisiuni trădate și memorii desfigurate.

Multe dintre ideile cărții au fost discutate cu regretatul meu prieten, marele istoric Tony Judt. Am avut, de asemenea, privilegiul de a mă lansa în numeroase conversații cu unul dintre cei mai avizați analiști ai marxismului și comunismului sovietic, Robert C. Tucker. Atât Judt, cât și Tucker au subliniat rolul covârșitor al ideilor în istorie și au avertizat asupra oricărei forme de determinism pozitivist. Tot ei au vorbit despre fragilitatea valorilor liberale și despre obligația de a nu renunța, de a continua lupta întru protejarea acestor valori, în condiții vitrege. Gânditorul polonez Leszek Kołakowski, adesea descris, pe bună dreptate, ca filozof al Solidarității, a avut la rândul-i o influență importantă în procesul de conturare a propriilor mele concepții. Am fost cel dintâi care a tradus un eseu al lui Kołakowski în limba română, la sfârșitul anilor '80, în revista culturală alternativă *Agora*, care era publicată în Statele Unite, editată de poetul

disident Dorin Tudoran și distribuită ilegal în România. I-am trimis un exemplar lui Leszek Kołakowski, care mi-a răspuns printr-o minunată scrisoare, spunând că, deși nu citea în română, a reușit să înțeleagă scurta mea introducere folosindu-se de latina și franceza pe care le știa. Unul dintre marile proiecte pe care le-am întreprins în România postcomunistă a constat în coordonarea publicării traducerii minunatei sale trilogii despre principalele curente ale marxismului. Nimeni nu a înțeles mai bine ca Leszek Kołakowski prezența înspăimântătoare a diavolului în experimentele totalitare ale secolului XX. Toți trei și-au păstrat speranța că omenirea ar putea asimila câteva lecții din aceste catastrofe. Dedic prezenta carte memoriei acestor trei mari gânditori.

O asemenea sinteză nu poate fi realizată în câțiva ani. Excesiv de optimist, am semnat un contract cu University of California Press în anul 2004, fiind convins că voi termina cartea până la sfârșitul anului următor. Mi-am dat seama apoi că erau încă destule chestiuni la care trebuia să mai reflectez. În anii care au urmat, m-am implicat în efortul instituțional de analiză a dictaturii comuniste din România. Am aflat detalii terifiante despre tehnicile staliniste de distrugere folosite de către comuniștii români. Munca la această carte a început în 2001, atunci când Tony Judt mi-a oferit șansa de a petrece o lună de zile la Institutul Remarque din cadrul Universității New York, unde am ținut o prelegere pe teme direct legate de acest volum, concentrându-mă pe polemicile franceze din jurul *Cărții negre a comunismului*. Mi-am continuat cercetarea în iunie 2002 în calitate de bursier pentru o lună de zile la Institutul pentru Științele Omului (IWM) din Viena. În ianuarie 2003 am fost bursier al Institutului pentru Științe Umaniste din cadrul Universității Indiana, acolo unde am ținut o prelegere despre tentația totalitară și unde am beneficiat de comentariile pătrunzătoare ale lui Jeffrey C. Isaac. În intervalul 2008–2009, în calitate de cercetător-invitat al Centrului Internațional Woodrow Wilson pentru bursieri, am desfășurat o cercetare asupra radicalismului utopic al secolului XX, precum și asupra justiției morale în România postcomunistă. Tot cu această ocazie am beneficiat și de excepționalele aptitudini de cercetare ale celor doi asistenți ai mei, Eliza Gheorghe și Mark Moll. În tot acest timp au continuat să apară pe piață cărți care m-au făcut să regândesc câteva dintre ipotezele inițiale, cărți dintre care aș menționa-o pe cea inovatoare a lui Robert Gellately, *Lenin, Stalin, Hitler: The Age of Social Catastrophe* (2007), pe care am recenzat-o în remarcabila

revistă *Kritika*. Un alt volum important a fost și *Beyond Totalitarianism* (2009), editat de Sheila Fitzpatrick și Michael Geyer. În aprilie 2009, Timothy Snyder m-a invitat să particip în cadrul seminarului „Hitler and Stalin: Comparisons Renewed“ de la Universitatea Yale, unde am schimbat impresii cu mai mulți distinși cercetători, printre care Saul Friedländer, Norman Naimark, Lynne Viola și Amir Weiner. De-a lungul acestor ani, prin maniera sa delicată de încurajare, Stanley Holwitz – cel care a editat splendid cartea mea *Stalinism for All Seasons** la University of California Press (2003) – a ținut să se intereseze de soarta manuscrisului. Am continuat să-l asigur că nu am uitat de el. De fapt, m-am gândit neconținut doar la acesta, iar în martie 2010 am ținut o prelegere la Berkeley – University of California, intitulată „Diavolul în istorie“, care trecea în revistă ideile publicate aici, în prolog. Apoi, ca urmare a acelei prezentări, am avut lungi discuții cu istoricii John Connelly și Yuri Slezkine, cei care mi-au oferit sugestii extrem de incitante.

În cele din urmă, în februarie 2011, manuscrisul era finalizat. I l-am trimis lui Niels Hooper, de la University of California Press, care și-a manifestat interesul pentru proiect. Am primit două recenzii extrem de pertinente și am urmat multe dintre sugestiile recenzenților, în special cele legate de punerea unui accent mai mare pe natura aparte a venerației bolșevicilor față de partid, pe legăturile dintre Marx și Lenin, precum și pe încă extraordinara pasiune a unor intelectuali importanți pentru utopia comunistă. De asemenea, am dezvoltat multe dintre ideile prezente în carte în articole apărute începând cu 2005 în paginile publicației *Times Literary Supplement*, precum și în eseurile apărute în excelenta publicație mensuală românească *Idei în dialog*, îngrijită de eminentul filozof Horia-Roman Patapievici.

Această reușită nu ar fi fost posibilă fără angajamentul entuziast și cercetarea creativă oferite de Bogdan Cristian Iacob, absolvent al Universității Central Europene (unde și-a susținut public teza de doctorat, în iunie 2011), cel care mi-a devenit cel mai apropiat colaborator în anul 2007. Doresc să aduc mulțumirile mele cordiale tuturor acelor care, de-a lungul anilor, mi-au fost parteneri generoși în acest demers. Înainte de toate, îmi exprim recunoștința față de soția mea, Mary Sladek, și față de fiul meu, Adam Volo Tismăneanu,

* Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate*, trad. de Cristina Petrescu și Dragoș Petrescu, postfață de Mircea Mihăieș, Editura Polirom, Iași, 2005 (n.tr.).

cu care am purtat nesfârșite discuții despre monștrii totalitari și moștenirile lor. Mary a citit varii ciorne ale acestei cărți și mi-a oferit sugestii utile. Iar în diferite ocazii, Adam m-a rugat să explic similitudinile și diferențele dintre Hitler și Stalin. Și, asemenea multora dintre noi, încă se întreabă care a fost mai rău. Merită fără îndoială o mențiune specială prietenii intelectuali și colegii (incluzând aici și pe unii care nu mai sunt printre noi) ale căror idei și sugestii m-au ajutat să-mi croiesc propriile interpretări: Bradley Abrams, Dragoș Paul Aligică, Cătălin Avramescu, Matei Călinescu, Daniel Chiroț, Aurelian Crăiuțu, John Connelly, Michael David-Fox, Karen Dawisha, Ferenc Fehér, Dan Gallin, Pierre Hassner, Agnes Heller, Jeffrey Herf, Paul Hollander, Dick Howard, Charles Gati, Irena Grudzinska-Gross, Jan T. Gross, Jeffrey C. Isaac, Constantin Iordachi, Ken Jowitt, Tony Judt, Bart Kaminski, Gail Kligman, Mark Kramer, Claude Lefort, Gabriel Liiceanu, Mark Lichbach, Monica Lovinescu, Steven Lukes, Daniel Mahoney, Adam Michnik, Mircea Mihăieș, Iulia Motoc, Vlad Mureșan, Mihail Neamțu, Virgil Nemoianu, Martin Palouš, Horia-Roman Patapievici, Marta Petreu, Andrei Pleșu, Cristian Preda, Ilya Prizel, Saskia Sassen, Marci Shore, Timothy Snyder, Vladimir Solonari, Ioan Stanomir, Radu Stern, Valeriu Stoica, Mihai Șora, Gale Stokes, Robert C. Tucker, Cristian Vasile, Christina Zarifopol-Illias, Viktor Zaslavsky, Vladislav Zubok, Annette Wiewiorka. Mulțumiri speciale și absolvenților mei de la Universitatea din Maryland care mi-au fost parteneri de dialog remarcabili în timpul seminariilor despre marxism, bolșevism, fascism, nazism și semnificațiile radicalismului politic.

10 octombrie 2011

PROLOG

Dictatori totalitari și hybris ideologic

Când am folosit imaginea Iadului, nu am dorit să fie alegorică, ci literală: pare de domeniul evidenței că oamenii care și-au pierdut credința în Paradis nu vor fi capabili să-l construiască pe pământ; dar nu mai este la fel de sigur că aceia care și-au pierdut convingerea în Iad ca loc al vieții de apoi nu ar fi dornici și capabili să creeze pe pământ imitații exacte a ceea ce oamenii obișnuiau să creadă despre Iad. În acest sens, cred că descrierea lagărelor ca Iad pe pământ este mult mai „obiectivă“, adică mult mai corespunzătoare esenței lor decât enunțurile de natură pur sociologică sau psihologică.

Hannah Arendt, *Essays in Understanding*

Nici un veac nu a fost martor și nu a cunoscut atât de multe suferințe cumplite, atâta ură organizată și violență devastatoare precum secolul XX. Lagărele de concentrare au reprezentat forma extremă de umilire a ființelor umane, de distrugere a identității lor, de dezumanizare ineluctabilă și anihilare în masă. Nici comunismul, nici nazismul nu pot fi înțelese fără a ține cont de esența a ceea ce Albert Camus a numit cândva *l'univers concentrationnaire*. În cartea sa *Mai este oare acesta un om?* scriitorul italian Primo Levi, supraviețuitor al Auschwitz-ului, scria:

Probabil că este imposibil de înțeles, ba probabil că nimeni nici nu ar trebui măcar să încerce, din moment ce a înțelege înseamnă aproape a scuza. Să mă explic: a „înțelege“ o intenție și acțiune umană înseamnă (chiar și etimologic) a o cuprinde, a-i cuprinde autorul prin substituie, identificându-te cu el. Acum, nici o persoană normală nu s-ar putea vreodată transpune în pielea unor Hitler, Himmler, Goebbels, Eichmann și nenumărați alții. În vreme ce asta ne îngrozește, este totodată și o ușurare, de vreme ce cuvintele lor (și de asemenea, vai, faptele lor) ar trebui probabil să rămână la fel de bine în afara înțelegerii noastre. Acele vorbe și fapte sunt inumane, într-adevăr anti-umane, fără precedent istoric și de abia comparabile cu cele mai nemiloase manifestări ale luptei biologice pentru supraviețuire.¹

În România stalinistă, între 1949 și 1951, a avut loc un experiment diabolic menit să-i transforme pe cei șase sute de deținuți ai

penitenciarului Pitești (toți, studenți arestați pentru activități anti-regim reale sau doar închipuite) în „oameni noi“. Metoda, inspirată, se pare, din învățăturile pedagogului sovietic Anton Makarenko și preluată de poliția secretă a Uniunii Sovietice și a sateliților ei, ar fi trebuit să transforme victimele în înșiși tortionarii lor și, prin urmare, în „educatori“. O grupare de colaboratori ai regimului, condusă de un fost legionar arestat în 1948 sub acuzația de a fi mințit în privința trecutului său, s-a angrenat în violențe de nedescris, barbare, împotriva propriilor colegi de detenție, care au experimentat două niveluri de transformare: reeducarea externă și cea internă, atunci când victima devenea tortionar. Existau doar două posibilități pentru acești deținuți: să devină complici, sau să moară în condiții îngrozitoare. De fapt, după cum spunea unul dintre puținii supraviețuitori ai acestui lugubru experiment, mai exista și o a treia cale: să-ți pierzi mințile.

Ceea ce s-a petrecut în lagărele naziste și comuniste (Pitești a fost, practic, o astfel de instituție) era menit să distrugă trăsături de bază ale omului precum compasiunea, înțelegerea și solidaritatea.² Istoricul Timothy Snyder își încheie în mod minunat lucrarea fundamentală *Bloodlands**, spunând că „regimurile nazist și sovietic au transformat oamenii în cifre... Misiunea noastră, ca umaniști, este să transformăm din nou cifrele în oameni“³. La baza acestor orori a stat convingerea că oamenii pot deveni obiectul unei inginerii sociale radicale dirijate de custozi autointitulați ai fericirii universale. Iar ca să parafrazăm un istoric, secolul XX a ajuns să fie distructiv odată ce „prezumpția conștientă istoric potrivit căreia întâmplarea abundă și trebuie să fie dirijată, că haosul este pe cale să se înstăpânească și că trebuie depășit, că societatea poate fi proiectată și revoluția înfăptuită“⁴ a devenit justificare pentru sacralizarea *politicului* și l-a transformat într-un substitut al religiilor tradiționale. Această carte este o lucrare cuprinzătoare și comparatistă asupra originilor intelectuale, crimelor și eșecului mișcărilor totalitare radicale care au pustiit veacul trecut: comunismul și fascismul. De aceea, ea pornește de la premisa că în această „epocă a extremelor“ (Hobsbawm) chestiunea răului este problema fundamentală.⁵

Pentru filozoful polonez Leszek Kołakowski, bolșevismul și fascismul au reprezentat două incarnări ale prezenței funeste a diavolului

* Timothy Snyder, *Tărâmul morții. Europa între Hitler și Stalin*, trad. de Dana Ligia Ilin, Editura Humanitas, București, 2012 (n.tr.).

în istorie: „Diavolul [...] a inventat state ideologice, adică state a căror legitimitate se bazează pe faptul că stăpânitorii lor sunt și deținătorii adevărului. Cine se opune unui asemenea stat sau sistemului său este dușmanul adevărului.“⁶ Ambele mișcări au pretins să purifice omenirea de agenții corupției, decadenței și disoluției și să redea o presupus pierdută unitate a oamenilor (excluzându-i, desigur, pe cei percepuți ca subumani, inamici sociali și de rasă). Pentru comuniști, demonul era reprezentat de proprietatea privată, burghezie, preoți, culaci. Naziștii au identificat drept surse ale tuturor calamităților „plaga“ evreiască, „iudeo-bolșevismul“, „iudeo-plutocrația“ și marxismul. Fascismul (și varianta lui radicală, nazismul) a fost ferm anticomunist. În anii '30, stalinismul a transformat antifascismul într-un pilon al propagandei sale, seducându-i pe intelectuali și galvanizând mișcările de rezistență de pretutindeni. Într-adevăr, în absența retoricii antifasciste, este greu de imaginat că stalinismul ar fi devenit un asemenea magnet pentru atât de mulți indivizi, altfel inteligenți și raționali. Acești oameni erau convinși că, prin sprijinirea fronturilor populare, în special în timpul Războiului Civil spaniol, se opuneau barbariei naziste. Mașina de propagandă a Internaționalei Comuniste apăra drepturile omului împotriva atrocităților abominabile comise de naziști, mascând faptul că, până în 1939, cele mai multe crime în masă din Europa fuseseră în realitate comise de către staliști, în URSS.⁷

Ambele mișcări partinice revoluționare au detestat și au denunțat liberalismul, democrația și parlamentarismul ca forme de degradare a adevăratei politici, cea care ar transcende în fapt toate clivajele prin consacrarea unor comunități perfecte (caracterizate de absența claselor și unificarea raselor). Fundamental ateiste, atât comunismul, cât și fascismul și-au amenajat obiectivele politice în discursuri străbătute de o pretinsă emancipare, acționând ca religii politice menite să elibereze individul de obligațiile moralei și legalității tradiționale.⁸ Pentru a apela la terminologia gânditorului politic italian Emilio Gentile, ambele au fost forme de sacralizare a politicului, cu o trăsătură unică și integralistă ce respingea „coexistența cu alte ideologii și mișcări politice“, nega „autonomia individului cu privire la grup“, prescria „respectarea obligatorie a preceptelor [lor] și participarea la cultul [lor] politic“ și consfințea „violența ca armă legitimă a luptei împotriva dușmanilor și instrument de regenerare“⁹. În universul acestor mișcări politice, răul a purtat numele acelora care au refuzat, au respins sau nu s-au calificat pentru iluminarea furnizată

de infailibilele doctrine de partid. În privința totalitarismului de stânga, istoricul Igal Halfin furnizează o excelentă formulare: „Glorificarea istoriei comuniste – omenirea ținându-se de mână și mărșăluind către un paradis fără clase – nu poate fi așadar disociată de încercarea sistematică a lui Stalin de a-i elimina pe cei care au ajuns cu bine la izvorul marxist, dar au refuzat să se adape din el.”¹⁰ Sau, raportându-ne la nazism, evreii au incarnat răul, în accepțiunea lui Hitler, prin simplul fapt că, pentru el, s-au încadrat sub limita umanității. Aceștia erau concomitent lași și omnipotenți, capitaliști și comuniști, ostentativi și insidioși și așa mai departe. După vizionarea alături de Goebbels a pretinsului documentar *Eternul evreu (Der ewige Jude)*, un exemplu de oribilă propagandă brută, dictatorul german a conchis că „aceștia nu mai sunt ființe umane. Sunt animale. Prin urmare, nu este o misiune umanitară, ci una chirurgicală. Altminteri Europa va pieri de boala iudaică”¹¹.

Explicațiile psihologice și psihopatologice legate de aceste regimuri criminale nemaivăzute nu sunt suficiente. Deși Stalin și Hitler au fost indiscutabil mânați de impulsuri paranoide exclusive și extremiste, ar fi greu să-l privim pe Lenin ca pe un individ dezechilibrat mintal. La drept vorbind, până și un critic ferm al bolșevismului precum filozoful creștin existențialist Nikolai Berdiaev l-a privit pe Lenin ca pe o personalitate paradoxală, un revoluționar antidemocratic și neoiacobin, dar și ca pe un individ animat de setea pentru egalitate și chiar de o pasiune pentru libertate. În plus, o dilemă suplimentară care bântuie orice încercare de a înțelege ororile secolului XX rezidă în dificultatea de a aprofunda „nivelul de depravare patologică acceptat, aprobat și susținut de către mase întregi de oameni – incluzându-i aici și pe cei foarte inteligenți –, și care a ajuns să fie privită ca o practică normală și justificabilă”¹². În acest punct devine esențială înțelegerea fascismului și a pasiunii revoluționare a comunismului. Tocmai acest spirit al transformării radicale și înnoirii a mobilizat masele care au dus înainte ambele mișcări de-a lungul existenței lor. Fascismul și comunismul au fost întrupări sau materializări ale unei „experiențe revoluționare a situației pe marginea istoriei și a schimbării cursului ei în mod proactiv, eliberată de constrângerile timpului «normal» și moralității «convenționale»”¹³. Ambele s-au născut printre ruinele Primului Război Mondial, într-o Europă ce părea să fi intrat într-o nouă eră în care politicul trebuia să fie radical reorientat înspre zorii glorioși ai noilor civilizații de stânga sau de dreapta.